

תיק תיעוד – קיבוץ בית הערבה

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

מועצה איזורית

מגילות ים המלח

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

שפירא אדריכלים
אדריכלות, שימור ותכנון ערים
shapiroarc@gmail.com

מועצה איזורית
מגילות ים המלח

תוכן העניינים

תוכן העניינים.....	עמוד 2
פרק 1 – נתונים כלליים.....	עמוד 3
פרק 2 – רקע היסטורי.....	עמוד 6
פרק 3 – היסטוריה כרטוגרפית וצילומית.....	עמוד 18
פרק 4 – מצב קיים – תיעוד צילומי.....	עמוד 38
פרק 5 – תיאור אדריכלי וטכנולוגי.....	עמוד 41
פרק 6 – סיכום והערכת אתר.....	עמוד 43
פרק 7 – מקורות מידע.....	עמוד 45

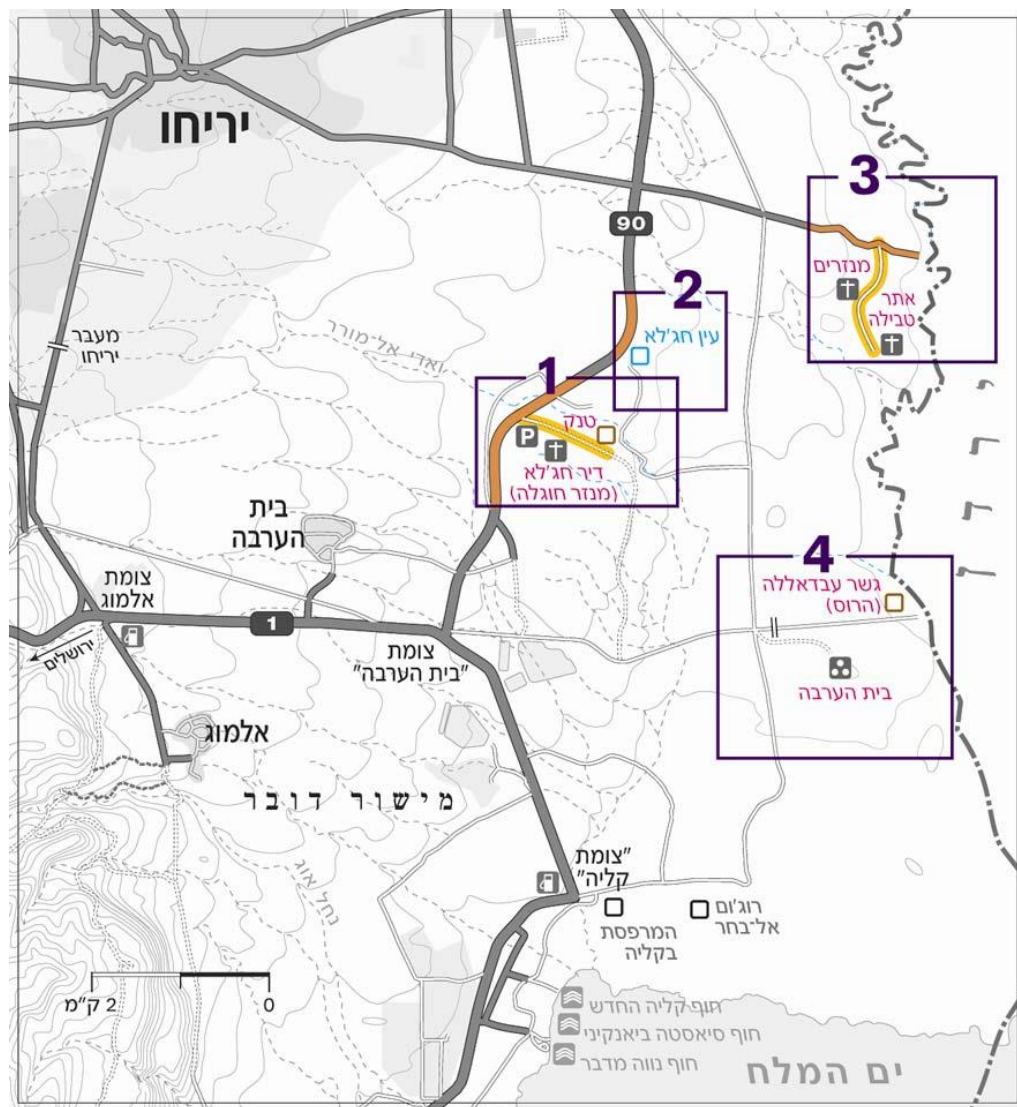
1. נתונים כלליים

1.1 תיאור כללי

קיבוץ בית הערבה הוקם ב-1939 ופונה ב-1948 במלחמת העצמאות.

כיום לא נותר דבר מהקיבוץ המקורי. במקום קיים קבר אחים שהוקם לאחר 1967 במקום בו היה בית הקברות של הקיבוץ.

האתר נמצא בשטח שמעבר לגדר המערכת. הכניסה למקום דורשת תיאום עם גורמי הביטחון. השטח אינו מוסדר.

מפת מיקום כללי, אתר מפה

1.2 תצ"א מצב קיים

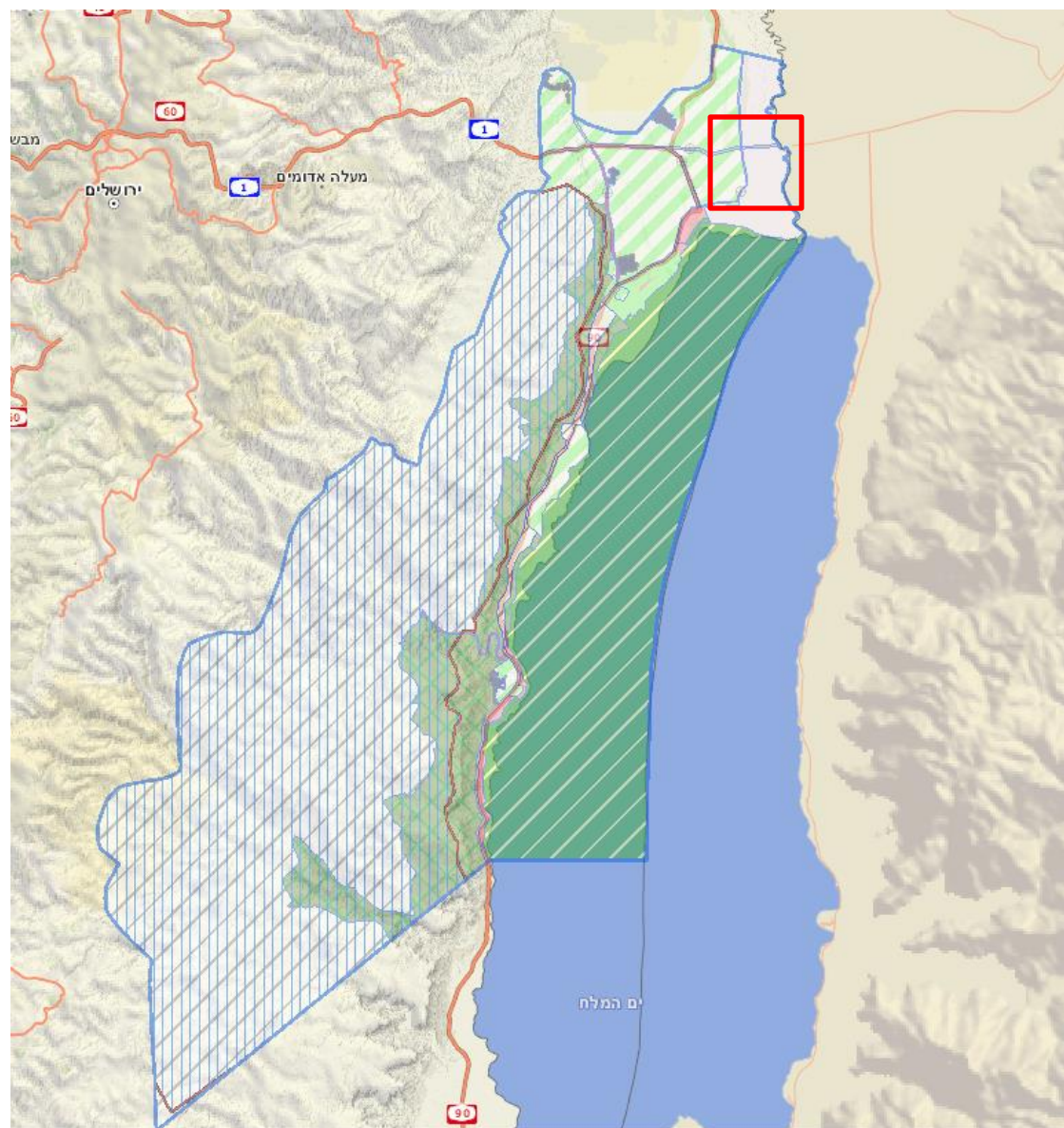
הקיבוץ נמצא מזרחית לצומת בית הערב, מעבר לגדר המערכת, ממערב לירדן ומצפון לגדה הצפונית של ים המלח.
כיום בשטח לא נותר דבר מלבד קבר אחים שהוקם לזכר הרוגי הקיבוץ.

Govmap.co.il

1.3 תכנית חלה

התכנית החלה על השטח היא תכנית 600 מ-17/03/93 שמטרתה להנחות את הפיתוח בתחומי מועצה אזורית מגילות ים המלח. הייעוד של השטח הנדון הינו "שטח מיוחד".

2. רקע היסטורי

הקמת הקיבוץ

הקיבוץ הוקם במאי 1939 על-ידי גרעין של המחנות העולים, חברי הקיבוץ המאוחד, סמוך לגדות הירדן מצפון לים המלח. גרעין המחנות העולים שימשו באותה עת כעובדי מפעל האשלג בים המלח, בהמתנה להקמת יישוב עברי באזור דרום ים המלח. תקוותם המקורית של חברי הקיבוץ הייתה התיישבות באזור דרום ים המלח, אולם אפשרות זו התבררה כבלתי-אפשרית מבחינה פוליטית. במקום זאת הוצע למתיישבים על ידי משה נובומייסקי, מנהל חברת האשלג, קרקע מצפון לים המלח. מכיוון שגם אזור זה היה בעייתי מבחינת שלטונות המנדט, שסירבו לאשר התיישבות יהודית באזור זה לפי מדיניות ספר הלבן, היישוב הוצג כמחנה עובדים חקלאי של מפעל האשלג, ומתיישבי הקיבוץ אכן שימשו כפועלי המפעל. נובומייסקי והמפעל תרמו את הקרקע, מים, חשמל ותחבורה ואף מימנו את בניית המבנים הראשונים.

מיקום הקיבוץ הוצע למתיישבים לאחר שפרידוביץ', האגרונום של מפעל האשלג, טען כי ניתן לשטוף את הקרקע מהמלחים שבה ולהשתמש בה לגידולים חקלאיים. המקום היה סמוך לגדות הירדן, מצפון לים המלח ומעט מצפון לתחנת השאיבה של מפעל האשלג – המקום בו הבחין האגרונום בתופעת הצמחייה הגדלה בקרקע מלוחה.

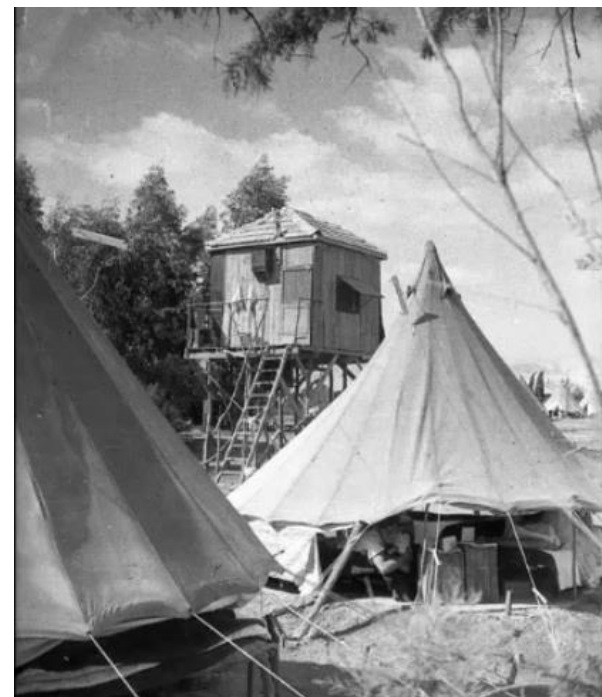
הראשון שקבע יישוב בקרקע היה משה איזקוביץ' מקיבוץ רמת רחל שעבר להתגורר בצריף במקום בינואר 1939, על מנת לבדוק את האפשרות שאכן ניתן יהיה לקיים בו חקלאות. איזקוביץ' החל בניסיונות גידול של ירקות ואספסת, וכאשר אלו צלחו, הצטרפו אליו ארבעה מחברי המחנות העולים שעבדו במפעל הצפוני של ים המלח. ב-7 ביולי 1939, הצטרפו לגרעין המתיישבים הקטן 12 חלוצים נוספים, וב-3 לאוקטובר הצטרפה האישה הראשונה למחנה. ב-8.9.1939 הוכרז על הקמת הקיבוץ וב-21.3.1940, יא' אדר הת"ש, הונחה אבן הפינה למבנה הקבע הראשון של היישוב.

אוהלי מגורים בקיבוץ, 1941

מקור: הארכיון הציוני בספריית הרוארד, מספר תיק JPCDPZA490

האישה הראשונה מגיעה לקיבוץ ומדליקה נרות שבת
מתוך הסרט "בית במדבר", 1946

אוהלים וצריף בקיבוץ, שנה לא ידועה
מתוך הסרטון "הקמת מפעל האשלג בסדום וקיבוץ בית הערבה"

החלוצים המייסדים הכינו מגילת יסוד, אותה טמנו הקרקע באירוע הנחת אבן הפינה, בה נכתב: "ליום יריית אבן הפינה לבית הראשון בקבוצת החוגים בצפון ים המלח, קודרים היו פני העולם כולו, קודר היה גורל אחים בארצות הגולה, קודרת היתה אדמתנו, מתנכרת ואכזרית, כאשר היינו מניחים ב"א באדר א' תש' את אבן הפינה לביתנו הראשון בערבות יריחו. ואולי לכן מניחים היינו אבן פינה זו כשהשמחה בלבנו. כי אמרנו בית אנחנו בונים לחברת אדם חדשה אשר לשלום פניה ולאשר כל האדם. בית אנחנו בונים ליהודי שהוא דווי, נדכא, ונרדף ועשוק בכל. בית אנחנו בונים לכל נער עברי בארץ אשר לבו איתנו. שמחה היתה בלבנו כי אמרנו: ישוב חדש הוקם בארץ, ארץ חדשה כבשנו לנחלה. ארץ אשר לא לנו היתה עד עתה. ישוב חדש נוסף לישוב העברי בארץ, להסתדרות העובדים, למחנות העולים, ולקבוץ המאוחד. העמיסו נערים עבריים בארץ, בנים לאבות בלא מולדת, בנים לאבות חסרי קרקע מפעל חדש על כתפיהם כי רכות, למען תחשלנה ותגדלנה הכתפים והיו איתנות. שמחים היינו כי ראינו והנה כח בנו. כי למלחמה יצאנו בטבע קשה וחזק ותעל סערת המלחמה בקרבנו, ותיטב בעינינו באשר אמרנו: הלחם אשר ברב עמל נוציא מאדמתנו ימתק לנו, כי בזעתנו זכינו לו, כי מתחלקים היינו בו, כי בעולם של גזל אכלנו בצדק וביושר לחם. לכן קראנו לכל ששמח בשמחתנו לשמוח איתנו היום, אשר נועד להפרת הקללה. היום אנו מייסדים את ערבות יריחו. יבואו הבאים והציבו דלתיים ופתחו שערים!"

בשנים הראשונות נקרא המקום "קבוצת החוגים", על שם אחד הקבוצות המרכיבות את המחנות העולים. מתן שם הקבע התעכב משום שוועדת השמות של הקק"ל לא רצתה לתת שם בלי אישור בעלי הקרקע, ונובומייסקי והנהלת החברה עיכבו את מתן אישורם מחשש מתגובת שלטונות המנדט. רק ב-1943 קיבל הקיבוץ את שם הקבע שלו, "בית הערבה", מתוך רשימה של מספר שמות, כאשר בית הערבה היה במקום הראשון ובמקום השני היה השם "מול נבו". השם ניתן על שם עיר מקראית בשם בית הערבה המוזכרת כיישוב יהודי באזור ים המלח,

שנות הבנייה והשגשוג

המתיישבים החלו בהכשרת הקרקע לחקלאות במרץ רב והצלחתם לא איחרה לבוא (על כך יורחב בהמשך). גם בבנייה השקיעו המתיישבים את מרצם ועד מהרה הם עברו ממגורים עראיים באוהלים למגורי קבע שבנו במקום, ולגרעין המתיישבים נוספו עוד ועוד חלוצים.

בשנה הראשונה להתיישבות נולד התינוק הראשון בקיבוץ – מיכאל, בנם של רות ושלמה חברי הקיבוץ, ואחריו גדעון קורנל, בנו של דוד קורנל (לימים קורן), "מוכתר" הקיבוץ. בתחילה טופלו ילדי בית הערבה בקיבוץ רמת רחל, אולם לאחר זמן עברו לטיפול בקיבוץ עצמו ובמקום נבנו בית תינוקות ובית ילדים.

גדעון קורנל, מילדי הקיבוץ הראשונים

מתוך הסרטון "הקמת מפעל האשלג בסדום וקיבוץ בית הערבה"

ילדי בית הערבה, שנות ה-40

מקור: הארכיון הציוני בספריית הרוארד, מספר תיק JPCDPZA29481

בית מגורים טיפוזי בבית הערבה

תנופת הבנייה נמשכה. בתחילה גרו המתיישבים באוהלים. המבנים שנבנו בהמשך נבנו כבתים מלבניים חד-קומתיים עם גגות רעפים רחבים שיצרו הצללה על מרפסת מקורה מארבעת צידי המבנה. במקום נבנו גם רפת ולול תרנגולים, שניזונו ממספוא שגדל במקום. בנוסף לאלו נבנו בקיבוץ חדר אוכל, מכבסה, מגדל מים לסינון מי הירדן, בית תינוקות ובית ילדים, נגרייה, בית חרושת לרעפים וספרייה. חדר האוכל הגדול בעל הגג המקומר נבנה לאחר שהצריך ששימש כחדר האוכל נשרף. בקיבוץ הקימו גם מפעל לייצור בלוקים של קרח בעזרת אמוניה, בכדי לאפשר קירור של אוכל בטמפרטורות הגבוהות של האזור.

חדר האוכל החדש

מפעל הקרח

מכון לסינון מים

מתוך הסרטון "הקמת מפעל האשלג בסדום וקיבוץ בית הערבה"

חנן הרצברגר, צלם חבר קיבוץ

בקיבוץ התקיימו חיי רוח ותרבות בשעות הפנאי שנותרו לאחר סיום העבודה. חברי הקיבוץ העלו הצגות בהפקה עצמית וכן נהנו לטייל רגלית באזור וגם לשייט סביב חופי ים המלח בספינה "מכוור" שהיה מלווה להם מוסיקה לנגוצקי, ממקימי מפעל האשלג. בני נוער מרחבי הארץ היו מגיעים למחנות עבודה בקיבוץ ומצטרפים לטיולים בסביבה הייחודית. אחד מחברי הקיבוץ היה הצלם חנן הרצברגר, שתיעד בצורה נרחבת את חיי הקיבוץ במהלך שנות קיומו ותמונותיו קיימים גם היום ורבים מהם מופיעים בתיק זה.

חברי הקיבוץ מעלים מופע

חברי הקיבוץ מסיירים בסביבה

מתוך הסרטון "הקמת מפעל האשלג בסדום וקיבוץ בית הערבה"

חיפוש נשק בקיבוץ לאחר ליל הגשרים, 1946
מקור: הארכיון הציוני בספריית הרוארד, מספר תיק JPCDPZA23925

חלק חשוב בחיי הקיבוץ בשנות ה-40 היה היותו בסיס אימונים של הפלמ"ח. ריחוקו של הקיבוץ ממרכזי התיישבות ובידודו הרב, אפשרו למקום לקיים מחנה אימונים פעיל אליו הגיעו מרחבי הארץ. כמו כן, מיקומו האסטרטגי של הקיבוץ קבע את תפקידו בקבלת עולים בלתי-חוקיים שהגיעו מהמזרח דרך המדבר, בין היתר גם מעיראק, והקיבוץ שימש כתחנתם הראשונה בארץ ישראל.

ב-16 ליוני 1946 אירע ליל הגשרים, בו פוצצו כוחות של הפלמ"ח 11 גשרים שונים ברחבי הארץ. אחד מהם היה גשר אלנבי מעל הירדן, ממנו נסוגו כוחות הפלמ"ח אל בית הערבה ומשם לרמת רחל. החשדות הבריטים התעוררו כנגד קיבות בית הערבה שהיה סמוך יחסית לגשר אלנבי וביום למחרת הגיעו לבצע חיפושים בקיבוץ. ב-29 ביוני, ה"שבת השחורה", פשטו הכוחות הבריטים בין היתר גם על בית הערבה וחלק מחברי הקיבוץ נאסרו.

אימוני פלמ"ח בבית הערבה,
מתוך הסרטון "הקמת מפעל האשלג בסדום וקיבוץ בית הערבה"

אחד השיאים הסמליים בשנות קיומה של בית הערבה היה בהפקת סרט על הקיבוץ. בשנת 1946 הופק סרט באנגלית על בית הערבה שנקרא "The House in the Desert" - "בית במדבר". הסרט, באורך של כ-25 דקות, הופק על ידי חברת Palestine Films, בבימויו של בן עויזרמן ובהפקת נורמן לוריא וג'וזף קרומגולד. הסרט היה מבויים אולם מרבית משתתפיו היו אנשי הקיבוץ עצמם, חוץ משני דמויות שגולמו על-ידי שחקנים: "החלוץ" (איזקוביץ' – בסרט מכונה "יצחקי") ו"החוקר", שגילם את הדמות המטילה ספק ביוזמת ההתיישבות במקום.

הסרט תיעד את נס ההתיישבות החקלאית במדבר על אדמה מלוחה, ואת עקשנות וחזון המתיישבים: "למרות כל הכשלונות, היה ליצחקי את העוז להתעלם מן המציאות" (קריינות בתרגום עברי מתוך הסרט). הסרט מתעד את ה"חוקר" המסביר לחלוץ כי הדבר לא ניתן, הוא בלתי אפשרי מבחינה עובדתית, מדעית – האדמה מכילה 17% מלח: "זה אי אפשר, אתה מבטל את זמנך" (מתוך הסרט). הסרט ממשיך ומתאר את הצלחות המתיישבים למרות זאת: את גילויה של התולעת – יצור חי באדמה – במאי 1939, לאחר כמה חודשי שטיפת האדמה, ואת "בשורת הניצחון" – גידולו של השתיל הראשון. הצילומים מראים את הקיבוץ הולך וגדל, עם חקלאות מצליחה, ילדים רבים וקיבוץ פורח – סמל להצלחת הציונות בפועל ולהחייאת הארץ מהזנחתה.

אירוע חשוב נוסף התרחש בקיץ 1947 אז הגיעה לארץ ועדת האונסקו"פ שתפקידה היה למצוא פתרון לארץ ישראל, וכחלק ממחקר זה ביקשה הוועדה לבקר גם ביקבוץ בית הערבה שהיווה כבר אז סיפור הצלחה ודוגמא להתיישבות יהודית בתנאים לכאורה בלתי-אפשריים.

במחצית השנייה של שנות ה-40, מנתה בית הערבה יותר מ-800 דונם של שדות מושקים, שהניבו יבולים מסוגים שונים – עגבניות, בננות, תפוחי אדמה, צמחי נוי ועצי פרי ועוד. תוך פחות מעשור הפך המקום משטח שומם, לוהט ומלוח, ליישוב חקלאי פורח עם מבנים, שדות, עצים וילדים.

ביקור ועדת האונסקופ בקיבוץ, 1947

מקור: הארכיון הציוני בספריית הרוארד, מספר תיק JPCDPZA7863

דמות החלוץ: צילום סטילס מתוך הסרט "בית במדבר"

חקלאות

בריכות הצפה – שדות עתידיים
מתוך הסרטון "הקמת מפעל האשלג בסדום וקיבוץ בית הערבה"

היבט משמעותי ביותר בחיי הקיבוץ היתה החקלאות, שאפשרה את ההתיישבות במקום ונתפסה בתור ניצחון בלתי ייאמן של האדם על הטבע. הספקות הרבים שליוו את תהליך ההקמה והתבדות הספקות הללו עם הצלחתה הגדולה של החקלאות שימשה מקור השתאות של רבים. החקלאות במקום אכן היתה מפעל אינטנסיבי ומרשים.

שיטת עיבוד הקרקע התבססה על שטיפתה מהמלחים הרבים שבה והבאתה למצב של קרקע שמסוגלת להניב יבולים. דבר זה נעשה על-ידי הבאת מים מהירדן ושטיפת הקרקע על-ידי החדרת המים בבריכות שיקוע. לשטיפת כל דונם מים היה צורך ב-5,000 טון מים. הירדן סיפק את כל המים, שלא היה משאב במחסור בקיבוץ. סביב לכל דונם הוקמו סוללות עפר נמוכות, והשטח הוצף מים במשך מספר חודשים בכדי לשקע את המלח לשכבות הנמוכות יותר בקרקע. בסוף תהליך החלחול והשיקוע נותרה קרקע ברמת מליחות נמוכה בהרבה מהמקור, קרקע שניתנת לעיבוד.

עיבוד הקרקע השטופה, שנות ה-40
מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק JPCDPZA29481

עיבוד הקרקע השטופה, 1945
מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק JPCDPZA4703

בריות הדגים, 1946
מקור: הארכיון הציוני בספריית הרוארד, מספר תיק JPCDPZA8100

בריות הדגים, שנות ה-40
מקור: הארכיון הציוני בספריית הרוארד, מספר תיק JPCDPZA23911

בראשית 1941 מי הבריות שוקעו ושטח של כ-100 דונם היה מוכן לעיבוד חקלאי. בנוסף למי הירדן, בריכות אלו מולאו דגים ששימשו גם למאכל וגם להעשרת הקרקע על ידי יצירת זבל אורגני. עם הזמן נבנו גם מערכת של צנרת ותעלות בטון להזרמת המים מהירדן להשקיית הקרקע.

דוד קורן, ממקימי הקיבוץ, תיאר את עבודת החקלאות במקום: "זה יישוב שהוא במקום הכי נמוך בעולם, באדמה הכי מלוחה שבכלל אי פעם עיבדו אותה. אנחנו למעשה כיבסנו את האדמה, ויצרנו יש מאין. תוך כדי העשייה, תוך כדי המלאכה, שטיפת המלחים, הייתה לנו התחושה שאנחנו משתתפים במעשה הבריאה." (מתוך הסרט: "מפעלי ים המלח, הקמת קיבוץ בית הערבה")

שיטת העיבוד הזו אכן הצליחה והקיבוץ הצליח לגדל גידולים שונים באיכות ובתפוקה גבוהה, בהם עגבניות, בננות, תפוחי אדמה, צמחי נוי ועצי פרי ועוד. לא רק שתוצרת זו שימשה למחיית חברי הקיבוץ, היא גם שווקה למקומות שונים בארץ כיבול איכותי והיוותה בסיס כלכלי חשוב לקיבוץ – בין היתר גם בגלל תנאי האקלים שאיפשרו גידולים שונים גם בחורף.

עבודה חקלאית, 1941
מקור: הארכיון הציוני בספריית הרוארד, מספר תיק JPCDPZA490

תוצרת חקלאית
מתוך הסרטון "הקמת מפעל האשלג בסדום וקיבוץ בית הערבה"

לאודרמילק, מתוך ויקיפדיה

אחד המבקרים בבית הערבה בתקופה זו היה וולטר קליי לאודרמילק, מומחה לשימור קרקע מארצות הברית. לאודרמילק הגיע לביקור בארץ בשנות ה-40 ופרסם את רשמיו מביקורו בספרו "ארץ ישראל הארץ היעודה" ב-1944, שם תיאר גם את רשמיו מהמפעל החקלאי של קיבוץ בית הערבה. כך כתב לאודרמילק על הקיבוץ:

"ראוי להזכיר מפעל השבחה קטן יותר אבל יוצא מגדר הרגיל, ומתנהל על החוף הצפוני של ים המלח, סמוך לשפך הירדן.... ראינו קבוצת חלוצים עוסקת בשטיפת אדמת מלחה. לשם כך מחלקים שטח גדול לחלקות קטנות מוקפות דיקים, ומציפים אותן מים שאובים מן הירדן באמצעות צינור ארוך שני קילומטרים. כארבעה חודשים עומדים המים על הקרקע, ומפאת הלחץ המתמיד שוקעים המלחים לשכבות נמוכות יותר, או נשטפים מן הקרקע דרך תעלות הניקוז. לאחר שנשטף רוב המלח מן הקרקע, מזבלים ומדשנים אותה וזורעים בה גידולי הומוס שחורשים על גביהם, עד שנעשית האדמה פורייה... החלוצים הצעירים – רובם חניכי עליית הנוער מבני גרמניה ואוסטריה – מלאים התלהבות, ואינם נרתעים לאחר.

תמונת בית הערבה, מתוך הספר

שנה-שנה הם מרחיבים את השטח הראוי לעיבוד בשטיפת חלקות נוספות וכבר הם מגדלים את מזונותיהם... בהצלחה מפליאה הם מגדלים עגבניות, תפוחי אדמה, תירס ובאננות וכבר התחילו למכור כמויות ניכרות של ירקות, פירות, חלב וביצים לעובדי חברת האשלג ובשוקי ירושלים.

מה שנשעה בארץ ישראל דוגמא ומופת הוא היאך יוכלו גם בני ארצות אחרות להגיע לידי בטחון וסיפוק צרכי תרבותם מתוך גישה שיתופית ומדעית אל בעיות הקרקע. שוב יוצאת מציון תורה חדשה – התורה של דרך חיים טובה יותר לעובד האדמה, ושל הכרת חובת המוסר של האדם לאדמה הטובה, הנותנת את לחמו לכל מי שמטפח אותה באהבה."

בכ"ט בנובמבר עברה הצבעה באו"ם על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. חלוקת הארץ שהתקבלה בהצבעה זו קבעה כי אזור בית הערבה יוותר מחוץ לגבולות המדינה היהודית העתידית. מיקומו המבודד יחסית של הקיבוץ הפך את התנאים הבטחוניים לקשים במיוחד ואזור ים המלח כולו החל לסבול מהתקפות והתנכלויות ערביות. חברת האשלג נאצלה לסגור את שעריה ולפטר את עובדיה לאחר שהשלטונות הבריטיים סירבו להמשיך לאבטח את שיירות אספקת האשלג. אזור צפון ים המלח נותק מתחבורה יבשתית והגישה היחידה היתה במטוסים. התנאים הבטחוניים שהלכו ונעשו חמורים יותר הובילו להחלטה הקשה לפנות את ילדי הקיבוץ, מחשש שהקיבוץ ינותק ולא יישאר נתיב בריחה במקרה של התקפה. מרבית ילדי הקיבוץ פונו לקיבוץ שפיים שם חיכו להוריהם. עתידו של הקיבוץ היה לא ברור בתקופה זו. אנשיה קיוו כי משה נובמיסקי יוכל להשיג הסכם כי שטחי מפעל האשלג יוותרו נייטרליים והקיבוץ לא יפגע, אולם תקוות אלו התבדו. חברי הקיבוץ התדיינו בינם לבין עצמם האם להלחם או לנטוש את הקיבוץ, והכינו את עצמם לקרבות וביצרו את המקום, אולם בסוף לא עלה בידם להגן על ביתם. 20.5.1948 פונה הקיבוץ בפקודת המטה הכללי והחברים הועברו בסירות למחנה סדום בדרום ים המלח, שם התבצרו במשך שבעה חודשים ולחמו כחיילי צה"ל נגד כוחות הלגיון הירדני.

חברי הקיבוץ שנאלצו לנטוש את בית הערבה ולא יכלו לשוב אליה, התפצלו והקימו שני קיבוצים חדשים – קיבוץ כברי וקיבוץ גשר הזיו בגליל המערבי. במשך 20 שנה לאחר הפינוי לא יכלו לבקר חברי הקיבוץ במקום וביקורם הראשון היה ב-1968. מהקיבוץ הפורח לא נותר דבר – מבני המקום נהרסו על-ידי כוחות ערביים אויבים מתושבי הסביבה ומהלגיון הירדני, ויחד עם תנאי המדבר הפכו את המקום לשומם.

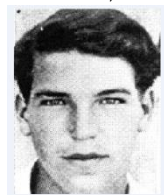
לאחר שיכלו חברי הקיבוץ לשוב ולבקר, הוקם קבר אחים לקבורי בית הקברות שהיה ונחרב. קבר האחים קיים במקום המשוער בו היה בית הקברות, אולם מעולם לא נמצאו העצמות במקום בגלל הסחף ועבודות סלילה שבוצעו במקום. בבית הקברות היו קבורים חמישה מחברי הקיבוץ. הקטן בהם היה גדעון קורנל, בנם של דוד וחנה קורנל (קורן), שטבע בבור ברפת בהיותו בן שנתיים. מונצחים שם גם יעקב לביא וזאב לוונטל, שניהם חברי הקיבוץ, שנרצחו על-ידי ערבים כשעבדו על שפת הירדן ב-1940. עוד היה קבור שם אליהו עבד אל-נאבי, שבתחילה היה מכונה "אברהם בן אברהם" מכיוון שלא היה ידוע שמו – עולה אלמוני מעיראק שמת בהגיעו ארצה. אחרון הנטמנים בבית הקברות היה נמרוד שכטר, לוחם פלמ"ח שנהרג בתאונת נשק ב-5 לפברואר 1948.

נמרוד שכטר

יעקב לביא

זאב לוונטל

בית הקברות הטרי, 1941 מקור:
הארכיון הצינני בספריית הרווארד, מספר
JPCDPZA490 תיק

הרוגי הקיבוץ

נוסף על הקבורים בקבר האחים שנמצא היום בשטח בית הערבה ההיסטורית, היו מספר הרוגים נוספים מחברי הקיבוץ, מרביתם נהרגו בפינוי או בקרבות בסדום שלאחר מכן.

אחד מהרוגי הקיבוץ הראשונים היה משה כהן, שנחשב נרצח על-ידי ערבי בשמירה, אך למעשה שהתאבד על ידי ירייה בעת שמירה באוגוסט 1940. 6 הרוגים מחברי הקיבוץ היו במלחמת השחרור. בעת פינוי הקיבוץ פונו גם אמצעי הלחימה לבל יפלו ביד אויב. שלמה אדטו, חבר הקיבוץ, נפצע קשה ב-17 במאי 1948, מפיצוץ שק נפצים בעת שפינה אותו ומת מפצעיו כעבור מספר שבועות.

בקרבות בסדום נהרגו שלושה חברים נוספים מקיבוץ בית הערבה:

חנן הרצברגר – מי שתיעד בצילומים את חיי הקיבוץ, ואשר חולי, עולה מטורקיה ולוחם פלמ"ח, נהרגו בהפצצה בסדום ביוני 1948. רפאל מאיר, חבר בגרעין המתיישבים הראשון של בית הערבה ולוחם פלמ"ח, נהרג מפיצוץ מוקש בנובמבר 1948.

ביולי 1948 יצא מטוס מסדום הנצורה לכיוון תל-אביב, אך נאלצה לבצע נחיתת חירום דרומית לתל-אביב באזור שהיה שטח אויב באותה עת. המטוס נקלט על-ידי האויב ולאחר הנחיתה נרצחו חמישה מתוך שמונה תושבי המטוס – שלושה מהם חברי קיבוץ בית הערבה:

מרדכי גליקסון, חבר הגנה שנפצע ופונה במטוס, חנה אברך חברת קיבוץ שהתפנתה דרומה לסדום כדי להמשיך להלחם, ואמנון ונטיק, חבר קיבוץ ולוחם פלמ"ח.

אמנון ונטיק

חנה אברך

מרדכי גליקסון

רפאל מאיר

חנן הרצברגר

אשר חולי

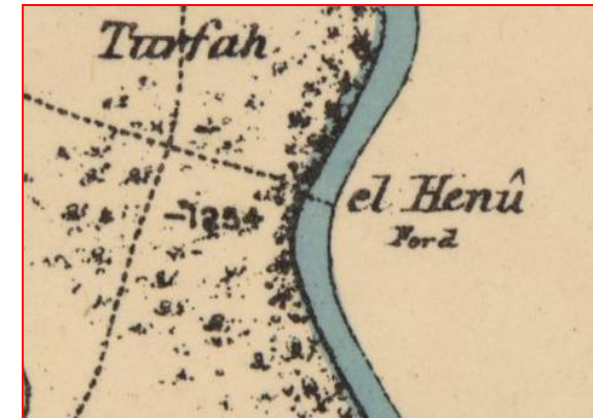
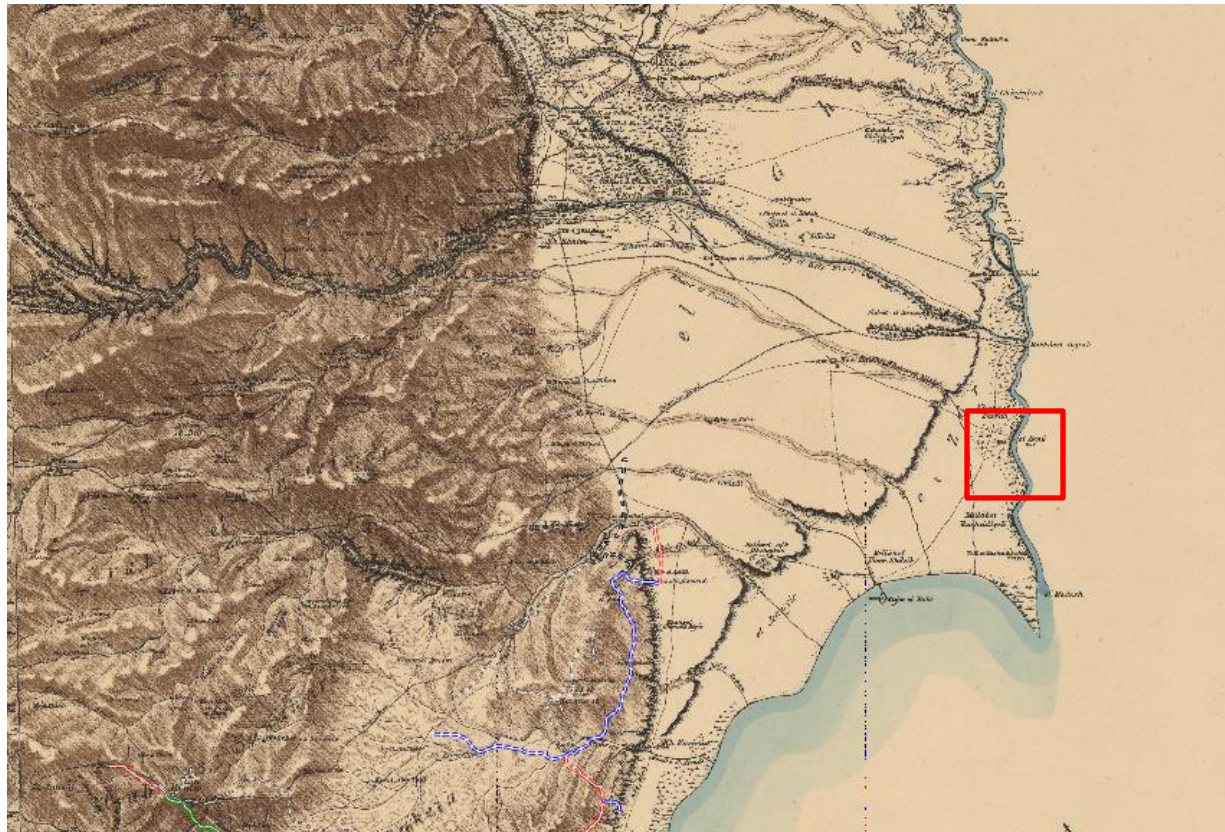
שלמה אדטו

3 היסטוריה כרטוגרפית וצילומית

3.1 מפות היסטוריות

1880 PEF

מפה זו מראה כי בנקודה סמוכה למקום ההתיישבות העתידי מצויינת נקודת מעבר מעל הירדן (ford). כביש עתיק מאזור יריחו הוביל לעבר הירדן, ככל הנראה באזור שבו היה נמצא גשר עבדאללה. ניתן לראות את הקרבה לים המלח וכי אזור זה הינו קצה גבול המיפוי של ארץ ישראל.

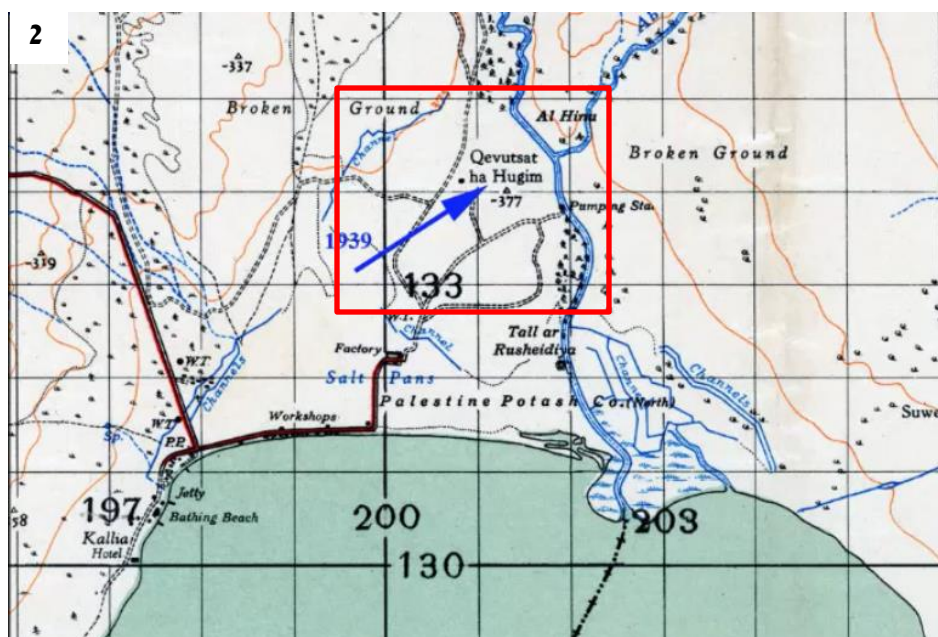
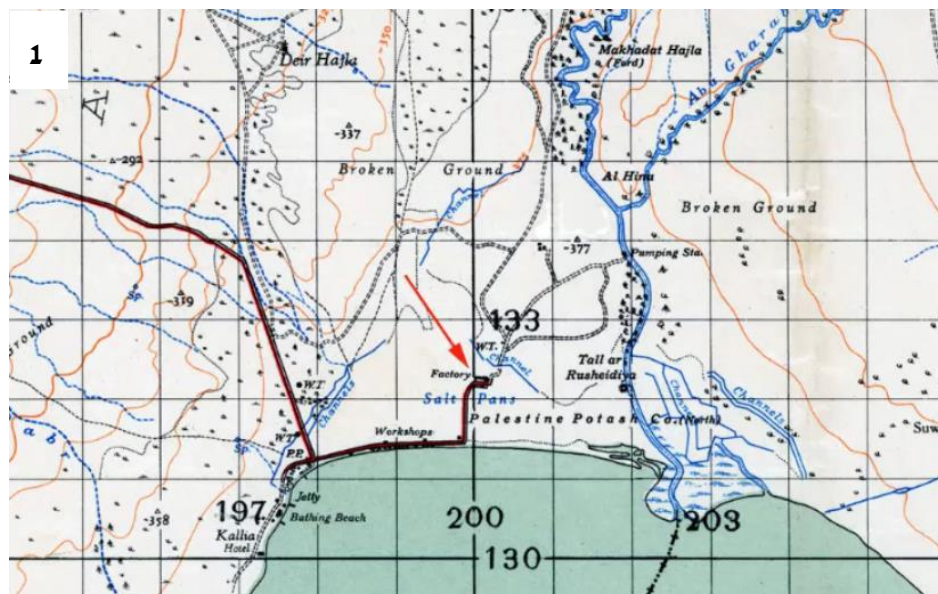

מפות בריטיות – שנות ה-30

מפות אלו הינן מפות בריטיות משנות ה-30. המפה העליונה מראה את האזור טרם ייסודה של בית הערבה.

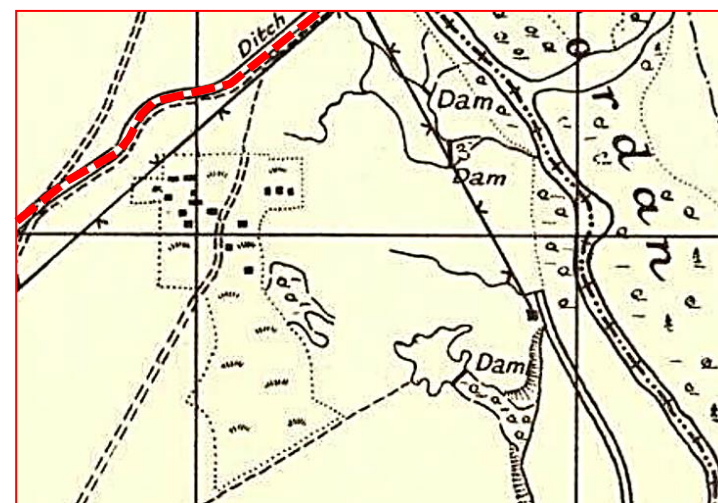
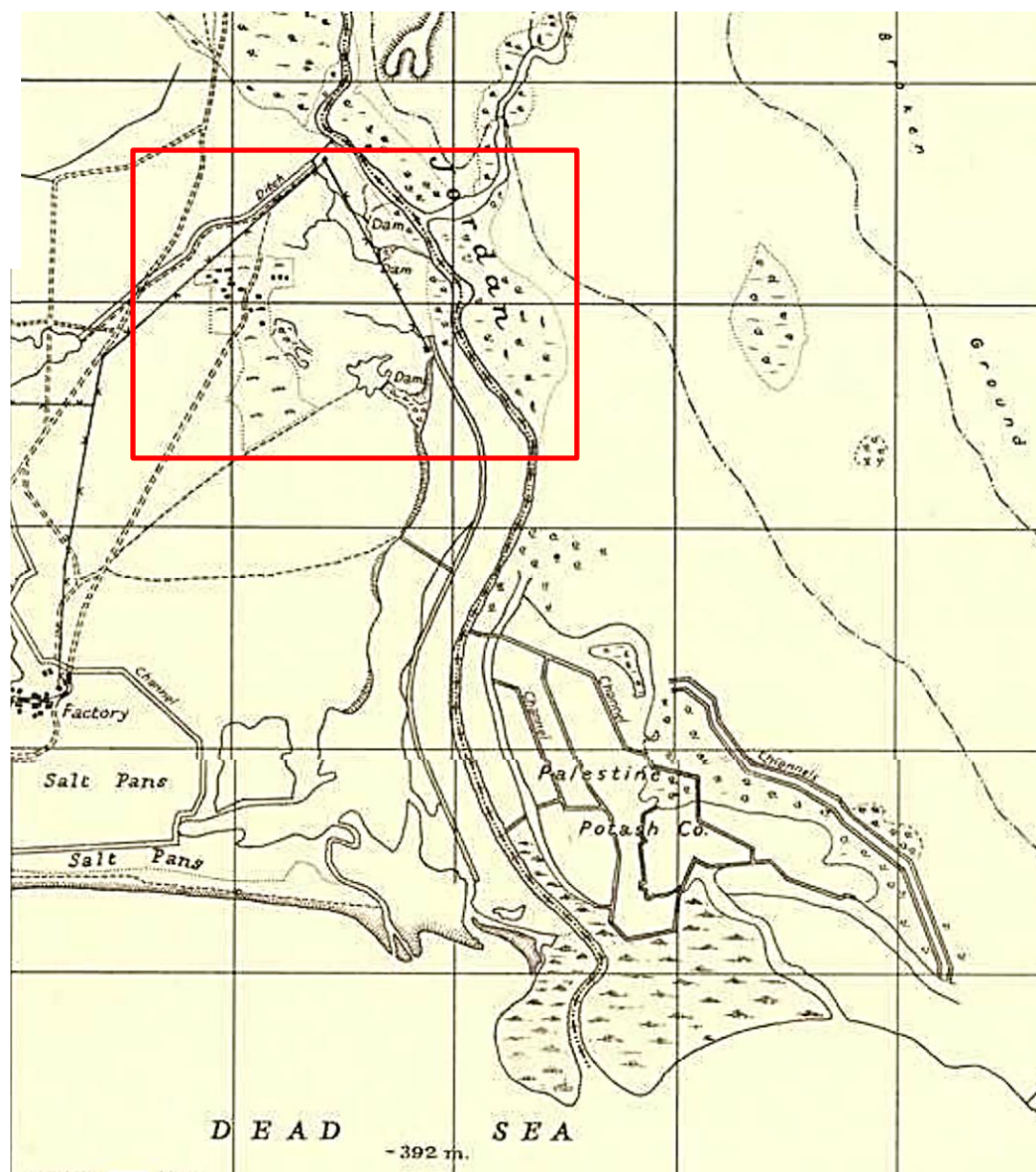
המפה התחתונה היא ככל הנראה עדכון מ-1939 למפה הראשונה, וניתן לראות כי המקום מסומן בתור "קבוצת החוגים" – שמו של הקיבוץ, כשם קבוצה במחנות העולים, טרם קבלת שם הקבע של "בית הערבה".

המקום נמצא סמוך לשפך הירדן, צפונית לתחנת השאיבה של מפעל האשלג.

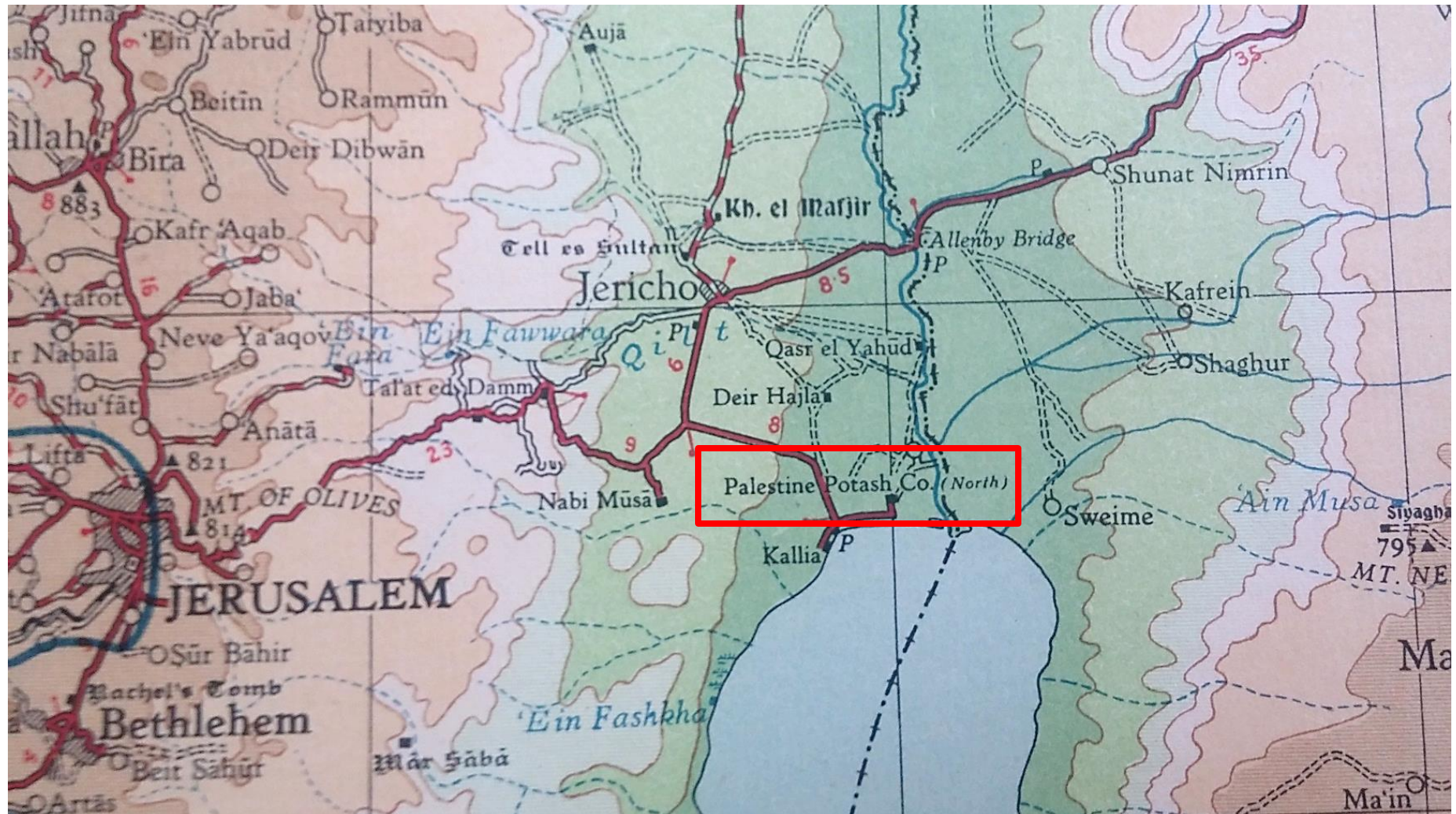

מפה מפורטת זו מראה את קיבוץ בית הערבה בתחילת שנות פריחתה – מבני הקיבוץ מסומנים יחד עם שטחיה הנלווים. באזור מסומנים גם שטחי החקלאות של הקיבוץ והכביש שעובר מצפון לו, הקיים כך עד היום (מסומן בקו אדום מרוסק מטה).

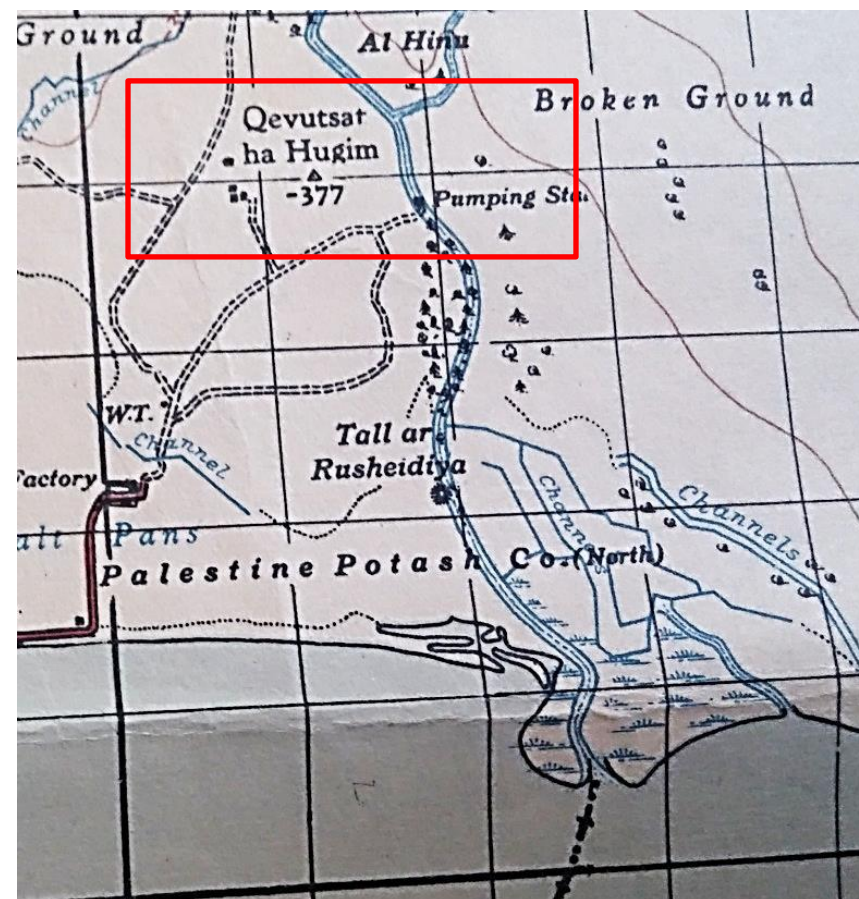
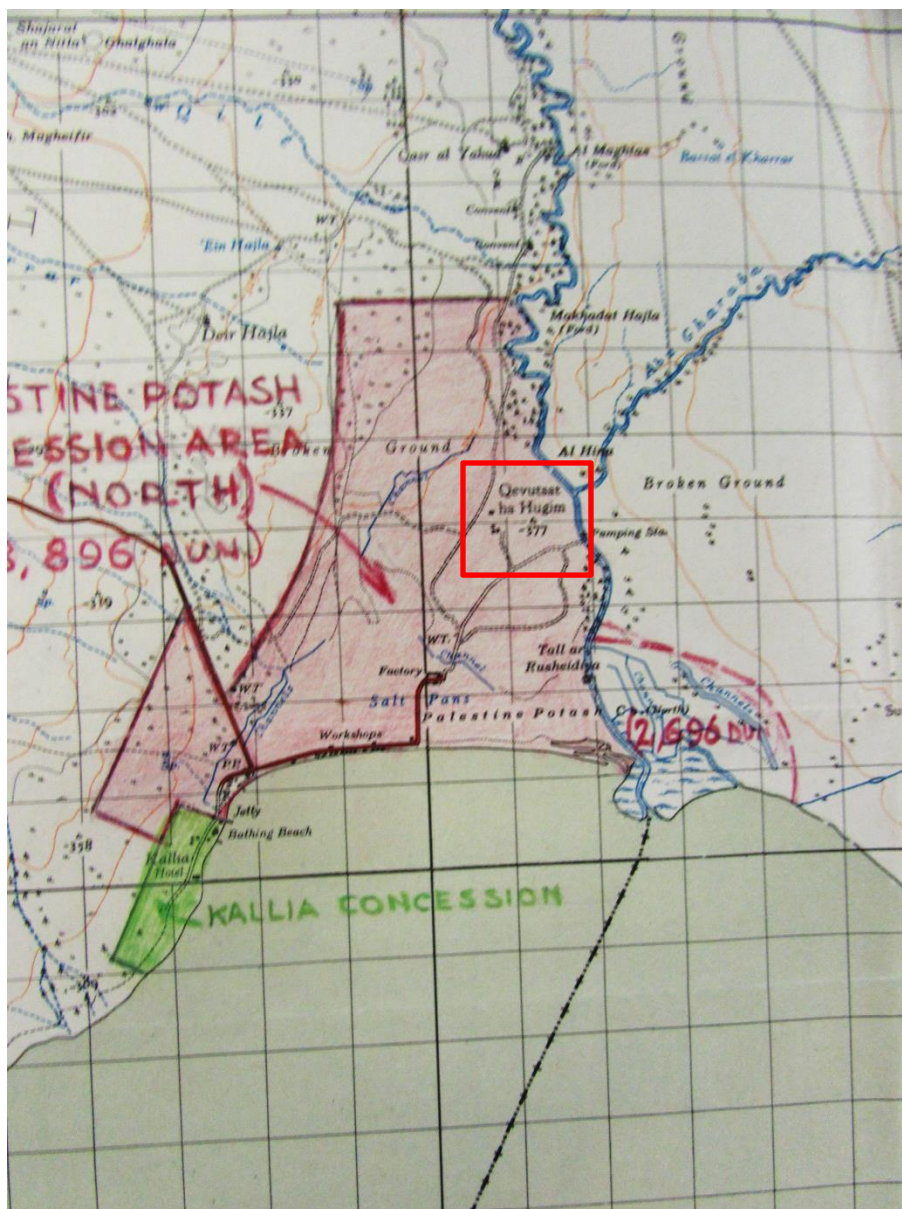
זו המפה הבריטית המפורטת ביותר שנמצאה לקיבוץ מכיוון שמבנים בודדים מסומנים בה. עם זאת, מעניין לראות כי למקום לא ניתן שם במפה זו, אולי מכיוון שבמקום זה אסורה היתה התיישבות יהודית.

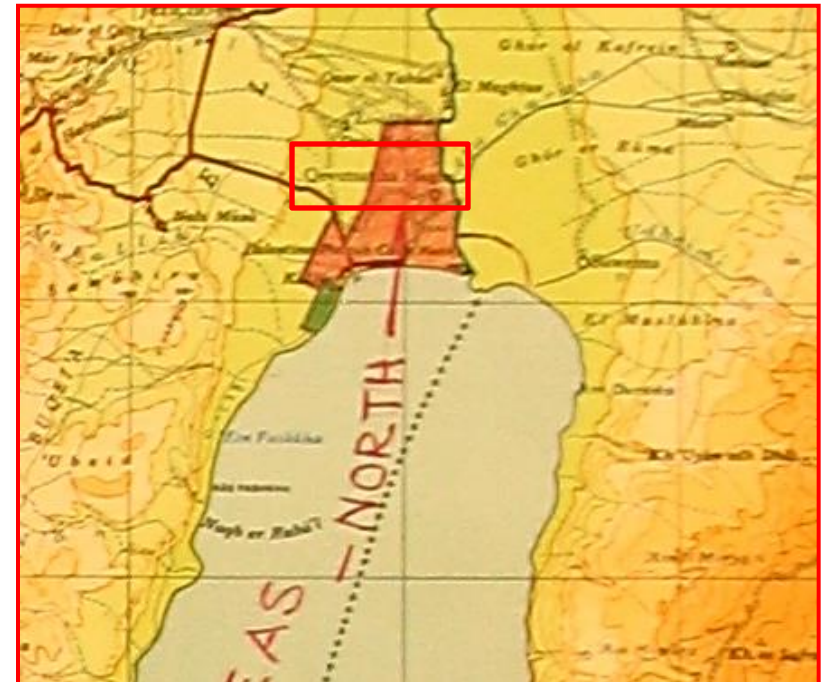
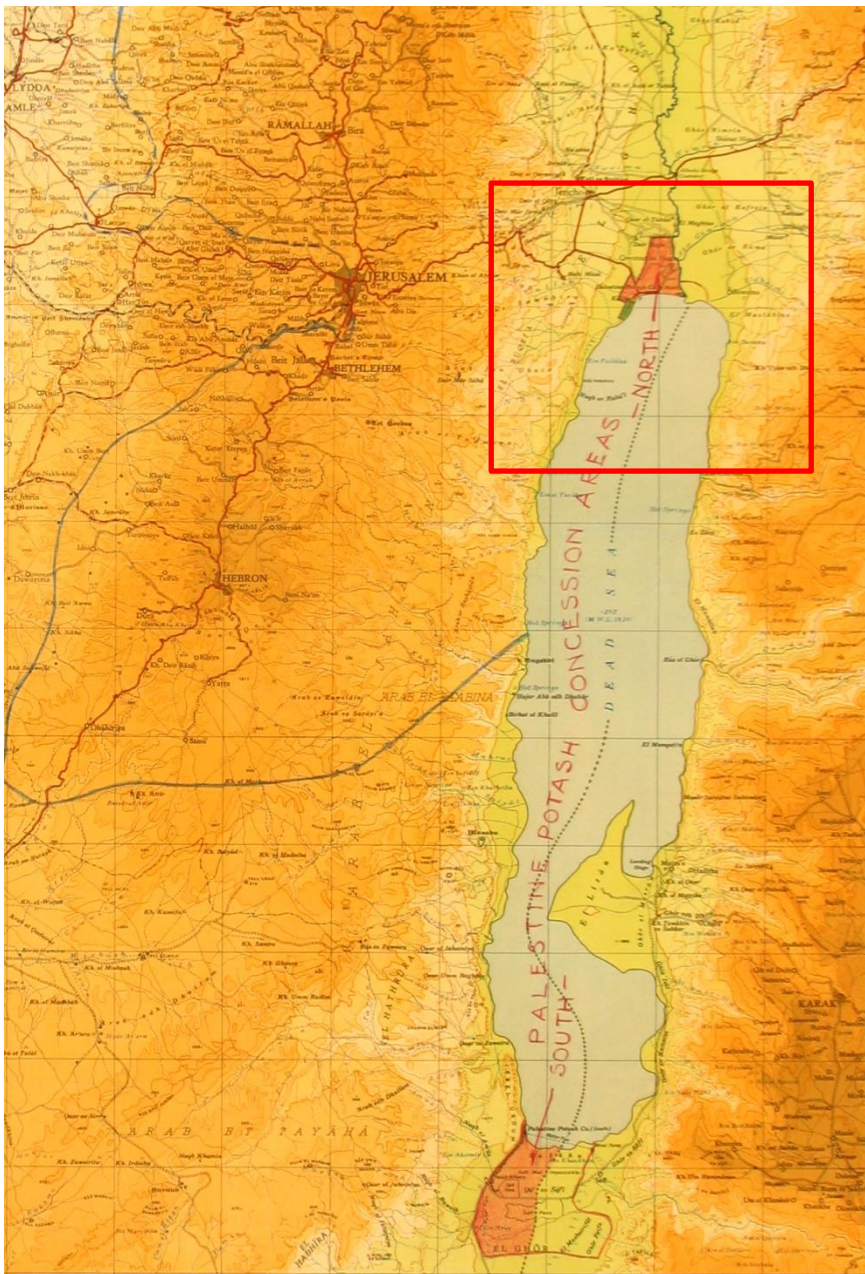
מפה זו אינה מסמנת את קיבוץ בית הערבה, על אף שכבר הייתה קיימת בשנה זו, אולם ניתן לאות את מיקום מפעל האשלג.

עדכון של שרות המפות והתצלומים של צה"ל מ-1949 למפה בריטית מ-1942 מפה המופיעה מטה מסמנת את בית הערבה כ"קבוצת החוגים" ואף מסומנים מעט מבנים בודדים כסמל למקום התיישבות. ליד הקיבוץ מסומנת תחנת השאיבה "pumping station", מצפון למפעל האשלג המסומן כ"Palestine Potash Co" – המפעל הצפוני. במפה משמאל, שהיא ככל הנראה אותו גרסה, מסומנים ידנית אזורי הזיכיונות של מפעל האשלג שבית הערבה כלולה בהם.

סימון אזור הזיכיונות על עדכון של שרות המפות והתצלומים של
 צה"ל מ-1949 למפה בריטית מ-1943
 במפה זו ניתן לראות את סימון ידני של אזור זיכיונות האשלג של
 חברת האשלג על גבי מפה בריטית. ניתן לראות חלוקת אזור הזיכיון
 לצפון ודרום. בית הערבה נמצאת על אדמות חברת האשלג בחלק
 הצפוני של ים המלח.

אף מפה זו מסמנת את בית הערבה כ"קבוצת החוגים" וגם פה מסומן מפעל האשלג המסומן כ"Palestine Potash Co" – המפעל הצפוני.

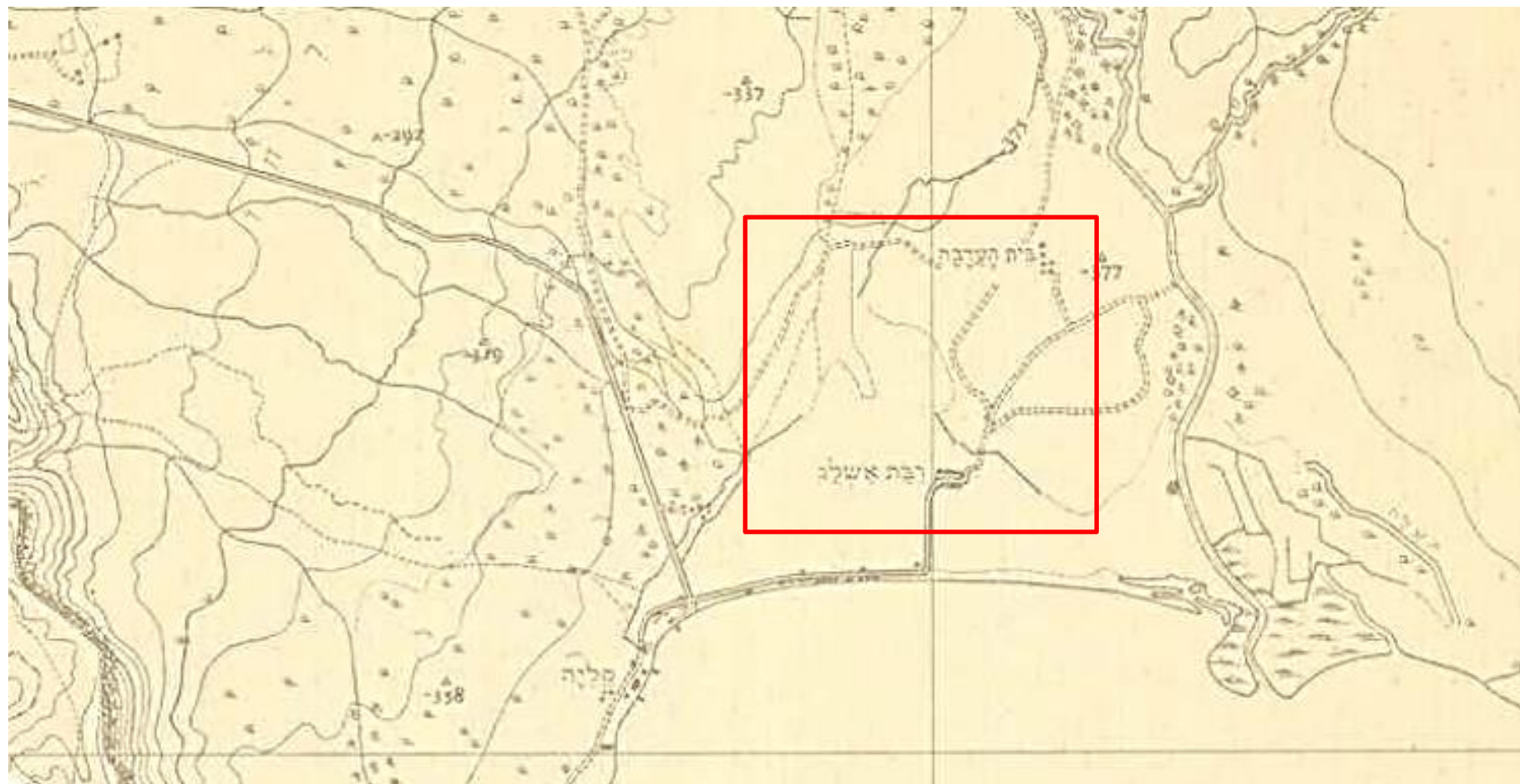
עדכון של מחלקת המדידות מ-1949 למפה בריטית מ-1947
 במפה זו כבר מופיעה בית הערבה בשמה ולא כ"קבוצת החוגים".

על אף שכבר ננטשה בשלב זה, מופיע קיבוץ בית הערבה במפה.

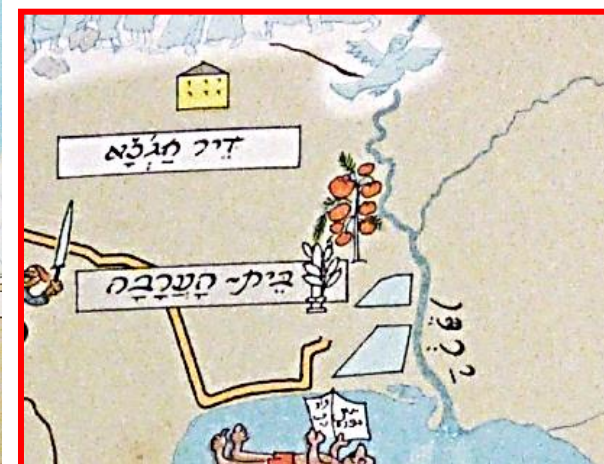

במפה זו בית הערבה עדיין מסומנת אם כי כבר ננטשה. דרומית אליה ניתן לראות את מפעל האשלג מסומן כ"רבת אשלג".

מפה מצוירת משנות ה-50

במפה מצוירת זו משנות ה-50 בית הערבה מופיעה עם סמל של משרד הבטחון, ככל הנראה מכיוון שננטש, ולידו עגבניות – סמל לחקלאות המצליחה של המקום.

במפה זו מופיעה בית הערבה עם הכיתוב "עוזבה". כמו כן גם מופיעים "רבת אשלג" וקליה כאתרים עזובים.

3.2 תצלומי אוויר היסטוריים

במפה זו, ככל הנראה מסוף שנות ה-40, ניתן לראות את שטחי הקיבוץ השונים. השטח אז כלל אזור מגורים עם שימושים נלווים שונים, ואזורי חקלאות שונים נרחבים, בהם רפת, שדות, אזור שטיפת קרקעות ובריכת דגים. במפה מסומנים גם בית הקברות ומחנה הפלמ"ח.

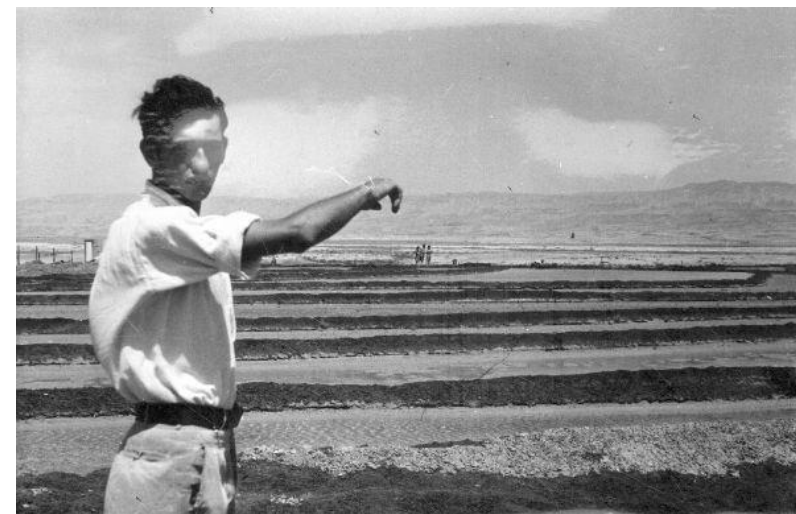
תצלום האוויר באדיבות אודי איזק

חקלאות

1941

מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק JPCDPZA490

1941

מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק JPCDPZA490

שנות ה-40

מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק JPCDPZA29481

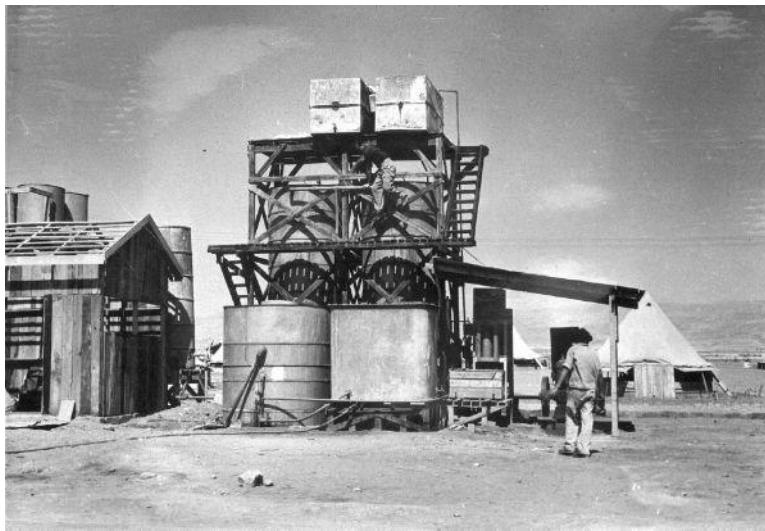
שנות ה-40

מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק JPCDPZA23911

שנות ה-40

מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק JPCDPZA29481

1941

מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק JPCDPZA490

מבני מגורים

שנות ה-40, מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק JPCDPZA23911

מבנה מגורים טיפוס

פנים חדר האוכל

חדר האחות

מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק JPCDPZA490

אזור מגורים – מראה כללי, 1946 מתוך הסרט "בית במדבר"

מבנים בקיבוץ, שנות ה-40
מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק
JPCDKKL7710

פנים מבנה מגורים, שנות ה-40
מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר
תיק JPCDPZA29481

אזור מגורים – מראה כללי, 1945
מקור: הארכיון הציוני בספריית הרווארד, מספר תיק
JPCDPZA12508

ישראל אבן אור עם ביתו מיכל

שרה מלר עם בנה משה

דוד קורן, "מוכתר" הקיבוץ, עם ערבים מתושבי הסביבה

מתוך: "שם במקום ארזים - קיבוץ בית הערבה 1939-1948", מעבדות ביתמונה

רות וירדנה הרצברגר

ציפורה, ציון וביתם יעל

חברי קיבוץ מטיילים

מתוך הסרטון "הקמת מפעל האשלג בסדום וקיבוץ בית הערבה"

מתוך: "שם במקום ארזים - קיבוץ בית הערבה 1939-1948", מעבדות ביתמונה

4. מצב קיים – תיעוד צילומי

כיום לא נותר כמעט דבר בשטח כעדות לקיבוץ שהיה פעם באתר. הירדנים ששלטו באזור עד ל-1967 החריבו עד היסוד כל זכר. בשטח נותרו מספר שרידים בודדים שייעודם המקורי אינו ברור. מעבר לכך קיים במקום קבר אחים שהוקם לאחר 1967 במקום בו היה בית הקברות של הקיבוץ.

שריד ממבני הקיבוץ, לא ידוע מהו

שריד משטח בשטח הצבאי. אין גישה.

ערימת שרידי מבני הקיבוץ, לא ידוע מהם. אין גישה.

משאבה היסטורית של בית הערבה. אין גישה.

צינורות שאיבה היסטוריות מתחנה שנבנתה לאחר 1967

ברוכות עם כלונסאות עץ מקוריות

צינור המים ההיסטורי של בית הערבה

5. ניתוח אדריכלי וטכנולוגי

5.1 ניתוח אדריכלי

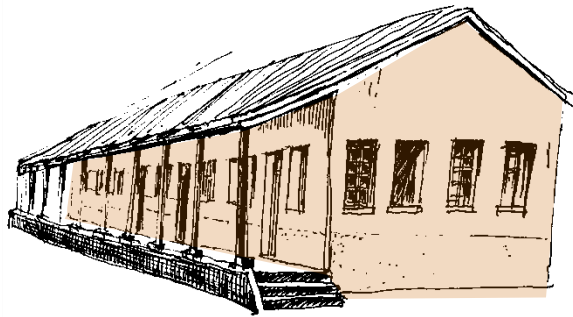
מבנה מגורים טיפוסי עם גג רחב שוליים וגגון אוורור במרכזו

במקום היו מספר טיפולוגיות של מבנים שנחלקו לפי שימושים. הקיבוץ כלל מבני מגורים, מבני משק ומבני סדנאות / מיכון.

מבני המגורים נבנו ברובם לפי אותו דגם – מבני בטון וטיח מלבניים חד-קומתיים עם גג רעפים. למרבית המבנים היה גג רעפים רחב שוליים שיצר קולונדה מקורה מארבעת צדדי המבנה בכדי לאפשר הצללה בכל צד. חלק מהמבנים נבנו עם גגון מוגבה נוסף במרכז הגג בכדי לאפשר עוד אוורור.

מבנים פשוטים אלו נבנו בסגנון שהיה נפוץ באותה עת בבנייה קולוניאליסטית בריטית. סגנון זה ניתן לראות בבסיסי הצבא הבריטיים בארץ – שרטוטים טיפוסיים מופיעים מטה. מבנים אלו אמנם נבנו בתחילה מעץ אולם בהמשך גם מבלוקים של בטון עם טיח.

מבני המשק והסדנאות למיניהם נבנו בצורה סטנדרטית תפקודית, אם כי חדר האוכל הוא יוצא דופן לכך ונבנה עם גג בטון מקומר.

מבנה בריטי קולוניאליסטי טיפוסי עם קולונדה מקורה וגג רעפים דו-שיפועי, עשוי בטון וטיח

מבנה בריטי קולוניאליסטי טיפוסי עם קולונדה מקורה וגג רעפים דו-שיפועי, עשוי עץ

מבנה בריטי קולוניאליסטי טיפוסי עם קולונדה מקורה וגג רעפים ארבע-שיפועי עשוי עץ

5.2 ניתוח טכנולוגי

מרבית מבני הקיבוץ נבנו באותה טכנולוגיה – בניית בלוקים פשוטה של בטון עם טיח. חלק מהמבנים שלא שימשו למגורים נבנו מעץ. לקיבוץ גם היה מפעל רעפים קטן והמבנים כוסו רעפים בייצור עצמי.

חדר האוכל בבנייה, ניתן לראות את קירות הבלוקים מקור: שם במקום ארזים – קיבוץ בית הערבה, מעבדת ביתמונה

מפעל ייצור הרעפים מקור: שם במקום ארזים – קיבוץ בית הערבה, מעבדת ביתמונה

6. סיכום והערכת אתר

בטרם ניכנס לתיאור ערכיו ההיסטוריים של האתר יש לציין כי האתר ברובו חרב (נהרס הן ע"י הירדנים לאחר כיבושו והן ע"י צה"ל בשנות השבעים כחלק מהקמת קו הביצורים). כיום שרידיו המעטים של בית הערבה מצויים בשטחי צבאי סגור ואינם נגישים. רק לאחר שיפתח השטח ותתאפשר גישה חופשית למקום נוכל לעמוד על איכות השרידים ולהעריך את אפשרות שיקומם.

קיבוץ בית הערבה שימש כסמל מוחשי להפרחת השממה ולהחייאת הארץ על ידי הציונות. כבר בשנות קימו היווה המקום סמל ומופת לאלו, והעובדה כי לא נותרו שרידים פיזיים לא מוחקת את זיכרון המעשה ההתיישבותי המרשים.

הפליאה הגדולה על הצלחת הניסוי החקלאי הנועז בא לידי ביטוי בתיעוד הרב שקיים על קיבוץ שהיה קיים מעט שנים בלבד – צילומים רבים וגם סרט – כמו גם בביקורים השונים של משלחות שהגיעו לחזות בפלא, שהבולט בהם היה ביקור ועדת אונסקו"פ. החומרים התיעודיים הרבים הקיימים מחזקים את הזיכרון הזה ומאפשרים היכרות והבנה עם פרק זה בתולדות ההתיישבות הציונית בארץ ישראל.

איכויות האתר באות לידי ביטוי בערכים הבאים:

ערך היסטורי-תרבותי: קיבוץ בית הערבה מהווה סמל להתיישבות קיבוצית חלוצית בארץ ישראל, בתנאי אקלים וחקלאות קיצוניים. בית הערבה כבר בשנות קיומו שימש כמוקד וסמל לאלו – הוכחה על כך שהציונות מסוגלת להפריח את השממה והוכחה לכך כי "יגעת ומצאת – תאמין".

ערך אדריכלי: מאחר והמבנים לא שרדו, אין ערך אדריכלי קיים, אולם מבחינה היסטורית למבנים היה ערך רב בהיותם משקפים את הבנייה החלוצית ככלל ובייחוד את התאמת הטיפוס הקולוניאליסטי הפשוט לאקלים המדברי.

ערך חברתי: למרות שהמקום כיום חרב, הוא נותר מוקד עלייה לרגל מרכזי, הן לצאצאי בית הערבה והן לחברי הקיבוץ כיום ששימש מקור השראתו.

ערך טכנולוגי: מכיוון שלא נותר דבר בשטח, לא ניתן לדבר על ערכים טכנולוגיים קיימים, אולם הערך הטכנולוגי המרכזי טמון היה בפריצת הדרך החקלאית המשמעותית של קיום חקלאות משגשגת בתנאי אקלים וקרקע קיצוניים. כמו כן, התאמת המבנים לאקלים המדברי מהווה גם היא ערך טכנולוגי.

המלצה להקמת מרכז מורשת

הנדון: בית הערבה ההיסטורית – אתר הנצחה אומדן כללי לעבודות הקמה ופיתוח

בהמשך לפגישתנו, להלן אומדן ראשוני בלבד לצורך קבלת תקציב:

1. הסדרת חניית אספלט ל-4 אוטובוסים ו-30 כלי רכב פרטי, כולל חניות נכים בתא שטח של כ-2 דונם - 180,000 ₪.
2. הסדרת שבילי גישה למבוגרים ונכים - 150,000 ₪.
3. רחבת התכנסות מרוצפת- 200 מ"ר - 80,000 ₪.
4. סככת הצללה קבועה במידות של 100 מ"ר - 180,000 ₪.
5. מבנה לשחזור – מגורים או חדר אוכל במידות של עד 60 מ"ר - 250,000 ₪.
6. קיר זיכרון מעוצב עם שמות הנופלים- 65,000 ₪.
7. 3 תרנים לרחבת טקס - 25,000 ₪.
8. ספסלי ישיבה קבועים (עד 100 מקומות) מתחת לסככה - 40,000 ₪.
9. גידור, מעקות ואמצעי בטיחות באתר - 10,000 ₪.
10. שילוט הכוונה לאתר ובאתר עצמו - 12,000 ₪.
11. שילוט תוכן ואמצעי המחשה בחוץ - 50,000 ₪.
12. קו הזנת מים שפירים, לאורך 1200 מ"א - 200,000 ₪.

13. קוי השקיה וגינון מותאם סביבה - 35,000 ₪.

14. מרפסת תצפית לגשר עבדאללה - 75,000 ₪

סך הכל לביצוע העבודות - 1,580,000 ₪ (כולל 17% מע"מ)

בצ"מ - 10% - 160,000 ₪

עבור מדידות, תכנון, ניהול ופיקוח - 120,000 ₪

סך הכל 1,860,000 ₪ כולל מע"מ.

לוח זמנים לתכנון : 5 חודשים (כולל הוצאת אישורים והיתרים)

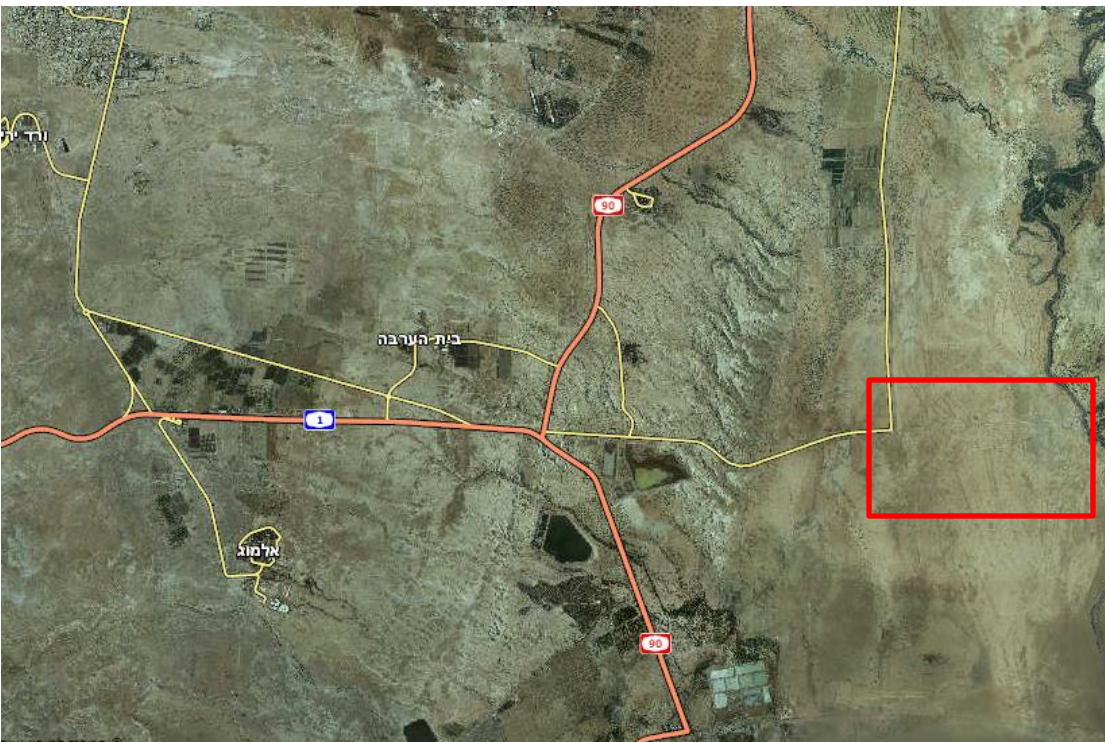
לוח זמנים לביצוע : 10 חודשים

הערכת עלות אחזקת האתר למרכיבים הפיזיים בלבד : 40,000 ₪ / שנה

רשם: אהרונב אוריאל, מהנדס המועצה

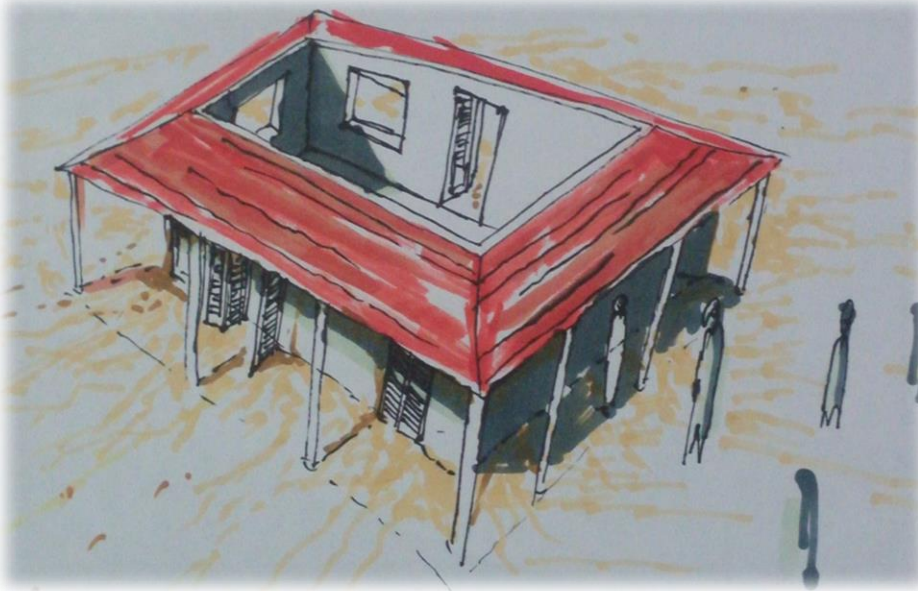
מיקום מוצע

הצעה לשחזור חלקי של מבנה והשמשתו

כמבנה זיכרון- חלופה א'

הרעיון העומד בבסיס ההצעה הוא הדגשת האובדן של הישוב ההיסטורי המבנה במוצק כולל שחזור של מעטפת המבנה כולל הקירוי החיצוני החיפוי אך ללא הגג. לצורך הדגשת האובדן ניתן ליצור אף מצבה בדמות בור ריבועי שקוע במרכז החלל הפתוח

הצעה לשחזור חלקי של מבנה והשמשתו

כמבנה זיכרון- חלופה ב'

הרעיון העומד בבסיס ההצעה הוא הדגשת האובדן של הישוב ההיסטורי והעלאת הסיפר החקלאי על נס. גם בהצעה זו המבנה במוצע כולל שחזור של מעטפת המבנה כולל הקירוי החיצוני ההיקפי אך ללא הגג. במרכז החלל הפתוח מוצעת בריכת מים רדודה ובמרכזה יצמח עץ בוגר בעל נוף גדול שייתן צל ויספר את סיפורה של חקלאות המקום.

מראה חוץ

מראה פנים

7. מקורות מידע

- "מסע היסטורי לים המלח <http://www.tapuz.co.il/blogs/userblog/deadseabook1> -
- בית במדבר" – סרט של Palestine Films, מפיק: נורמן לוריא, 1947 –
<https://www.youtube.com/watch?v=SHyqHHHBvSg&feature=youtu.be&t=15>
- הקמת מפעל האשלג בסדום וקיבוץ בית הערבה - <https://vimeo.com/136590377>
- שם במקום ארזים - קיבוץ בית הערבה 1939-1948, מעבדות ביתמונה, בסיוע דוד קורן
<http://www.erezmuseum.org.il/525/>
- <http://israelitombstones.blogspot.co.il/2014/09/18.html>
- <http://deadseasite.net/?p=313>

תודה מיוחדת לאודי איזק ממוצעה אזורית מגילות ים המלח על הסיור במקום ועל החומרים והמקורות הרבים שסיפק